

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ІСМАЇЛА МУФТІЙ-ЗАДЕ

Л. Й. Корольова

Кримський державний інженерно-педагогічний університет

У статті розповідається про роботу видатного сина кримськотатарського народу кінця XIX – поч. XX ст. Ісмаїла Муфтії-заде, про його історичну працю «Очерк военной службы крымских татар с 1783 по 1899 г.»

Ключові слова: військова служба, кримські татари, ескадрони, протоколи

В статье речь идет о работе выдающегося сына крымскотатарского народа конца XIX – нач. XX в. Исмаила Муфтий-заде, о его историческом труде «Очерк военной службы крымских татар с 1783 по 1899 г.»

Ключевые слова: военная служба, крымские татары, эскадроны, протоколы

The article deals with the work of the outstanding Crimean Tatars' son Ismail Muphti-zade, his historical work "An essay of military service of the Crimean Tatar from 1783 to 1899 years included".

Key words: military service, Crimean Tatars, squadron, troops minutes

Постановка проблеми. Життя та діяльність видатних діячів кримськотатарського народу довгі роки не розглядалися, так як російським урядом заборонялося не тільки писати, а навіть згадувати ці імена. Сьогодні ми маємо можливість відверто згадувати ці імена та говорити про їх значення в історії не тільки кримських татар, а й всього людства.

Мета. Визначити роль і місце І. Муфтії-заде у науково-краєзнавчій роботі ТУАК.

Видатний син кримськотатарського народу кінця XIX – поч. XX ст. І. Муфтії-заде на довгі роки пов'язав свою долю з визнаною в історії краєзнавчого руху країни організацією – Таврійська учена архівна комісія (ТУАК). Вона виникла на початку 1887 р. і була однією з 39, а за іншими відомостями – з 41 губернської ученої архівної комісії, що існували в Російській імперії [1]. Її діяльність продовжилася і після встановлення радянської влади. У 20-і рр. XX ст. ця комісія була перетворена на Таврійське товариство історії, археології й етнографії (ТТІАЕ).

Губернські вчені архівні комісії були засновані за положенням Кабінету міністрів «Про заснування вчених архівних комісій та історичних архівів», затвердженим імператором Александром III 13 квітня 1884 р. Спочатку перед ними ставилися тільки архівні завдання.

Одержавши циркуляр Міністерства внутрішніх справ, таврійський губернатор О.М. Всеволозький звернув на цю справу «особливу увагу». Він був переконаний, що місцева історія була дуже багата, про що свідчать не тільки «пам'ятники і руїни», але і безліч «писемних пам'яток найдавніших епох, пережитих Кримом». Ці пам'ятки зберігалися в архіві. Саме тому О.М. Всеволозький звернувся до міністра внутрішніх справ графа Д.А. Толстого за дозволом на відкриття Таврійської ученої архівної комісії з історичним архівом при ній [2].

Після проходження необхідних процедур такий дозвіл було отримано і ввечері 24 січня (5 лютого) 1887 р. у Сімферополі в присутності 111 запрошених була урочисто відкрита сьома губернська учена архівна комісія Російської імперії. (Після Орловської, Рязанської, Тамбовської, Тверської – у 1884 р.; Костромської – у 1885 р. і відкритої в 1886 р. – Саратовської). Крім оголошення урочистих і привітальних промов, О.М. Всеволозький запропонував на розгляд присутніх конкретний порядок денний: 1) затвердження списку членів Комісії; 2) вибори голови, заступника і правителя справ; 3) обрання місця для засідань Комісії; 4) обрання приміщення для історичного архіву; 5) встановлення порядку занять для членів Комісії; 6) обговорення питання про знайдення коштів для покриття витрат Комісії [3].

За справедливою думкою професора С.Б. Филимонова: «Важливою формою діяльності ТУАК були відкриті і тому зазвичай багатолюдні засідання, на яких заслуховувалися й обговорювалися наукові доповіді і повідомлення, вирішувалися організаційні питання і поточні справи» [4]. Слід наголосити, що на них ще відбувався процес самоосвіти, у слухачів істотно розширювався кругозір, а через деякий час багато хто з них сам намагався вести науково-краєзнавчу роботу. Швидше за все, саме так і сталося з І. Муфтії-заде.

Упродовж багатьох років активної діяльності І. Муфтії-заде в роботі ТУАК не проявляв. На кожне засідання він запрошувався як дійсний член Комісії. Очевидно, численні турботи на суспільній ниві не дозволяли йому відводити значну кількість часу на науково-краєзнавчу роботу.

Однак із середини 90-х рр. XIX ст. він почав усе частіше з'являтися на засіданнях ТУАК, де слухав цікаві наукові доповіді і знайомився з поточним життям Комісії. Як видно, ця інформація не тільки розширювала кругозір і збагачувала духовно, але й істотно впливала на світогляд, науково-краєзнавчу позицію І. Муфтії-заде. Спілкування з місцевими краєзнавцями, світилами науки допомогло йому зрозуміти багато аспектів складної дослідницької діяльності, відчувати нагальну потребу в упорядкуванні, аналізі та пропаганді досягнень історичної науки. Результатом цього, як відомо, стало написання і публікація знаменитого «Очерка военной службы крымских татар с 1783 по 1899 г.», вперше виголошеного на засіданні ТУАК 25 вересня 1899 р.

Саме тому аналіз засідань ТУАК, в яких брав участь І. Муфтії-заде, коло осіб, з якими він зустрічався та спілкувався, є важливими аспектами його біографії, здатними наочно показати шляхи розвитку світогляду та формування наукового досвіду цього кримськотатарського історика-краєзнавця.

Так, наприклад, 29 грудня 1894 р. І. Муфтії-заде відвідав чергове засідання ТУАК, на якому востаннє головував голова Комісії А.Х. Стевен. На ньому, як звичайно, розглядалися поточні організаційні справи, наукова діяльність та її результати.

Без сумніву, з особливим інтересом І. Муфтії-заде вислуховував наукові і краєзнавчі повідомлення, що торкалися історії кримськотатарського народу, збереження пам'яток національної культури і духовності. Звичайно ж, він прагнув надати посильну допомогу в цій справі і підтримати позитивні починання вчених. З боєм у серці І. Муфтії-заде вислухав промову головуючого на засіданні від 22 лютого 1896 р. управителя справ ТУАК Арс. І. Маркевича про численні в губернії факти знищення пам'яток кримськотатарської давнини. Виявилось, що влітку 1895 р. у с. Ескі-Сарай, без відома імператорської Археологічної комісії, почалося руйнування унікального історичного пам'ятника місцевої архітектури – кам'яної стіни, що оточувала, за переказами, старий ханський палац та монетний двір. Крім того, у цій місцевості збереглися руїни давньої мусульманської мечеті, яка також дуже постраждала від часу, «але своєю красивою архітектурою цілком заслуговує збереження». Очевидно, при гарячій підтримці І. Муфтії-заде ТУАК ухвалила звернутися до власника с. Ескі-Сарай світл. кн. Долгорукова з проханням припинити руйнування стін, вжити заходи і зберегти стару мечеть – «витончений пам'ятник східної архітектури в Криму від остаточної загибелі» [5]. Через декілька років ця справа була вирішена. Очевидно, вона дуже цікавила І. Муфтії-заде, оскільки він виявився серед присутніх на засіданні від 25 вересня 1899 р., де, серед інших, розглядалося саме це питання. Будучи людиною благородною і освіченою, князь Долгорукий уважив прохання ТУАК і навіть виділив зі своїх коштів 500 карбованців на ремонт цієї мечеті. На ці кошти було зроблено креслення і проведено первинну реставрацію [6].

В музей надходили і пам'ятки середньовічного кримськотатарського діловодства. Відомо, що І. Муфтії-заде був присутній 25 вересня 1899 р. при передачі членом ТУАК Аблякимом Куламет-огли ефенді пожертвованих М.П. Ширинським трьох ханських ярликів першої половини XVIII ст.

І. Муфтії-заде був свідком і цікавої доповіді, під час виголошення якої було зачитано повідомлення імператорської Археологічної комісії від 8 листопада 1897 р. «про те, що вона цілком підтримує проект Таврійської ученої архівної Комісії про заснування при Ханському палаці в Бахчисарай місцевого музею» [7]. По суті він був причетний до створення одного з найвідоміших музеїв сучасного Криму і стояв біля його витоків.

У присутності І. Муфтії-заде й інших членів ТУАК було виголошено і доповідь відомого російського сходознавця професора О.М. Самойловича «Пісні про Кримські події». Як відомо, цей популярний кримськотатарський дестан був присвячений еміграції «із Криму до Туреччини після оголошення загальної військової повинності».

Скоріше за все, зацікавив І. Муфтії-заде і зміст копії твору відомого сподвижника імператора Петра I графа П.А. Толстого під назвою «Состояние народа турецкого в 1703 году» з передмовою співробітника ТУАК А.А. Сергеева. Безумовно, найбільший інтерес присутніх, у тому числі й І. Муфтії-заде, викликали ті частини документа, де говорилося про Крим початку XVIII ст., що «були розкидані в різних місцях твору», зокрема «про чорноморські береги, про Керченську протоку, про відносини Криму і Туреччини та ін.» [8].

Відомо, що І. Муфтії-заде був присутній і на засіданні від 19 січня 1913 р., на якому було зроблено цікаві наукові сходознавчі повідомлення. Насамперед, там було повідомлення члена ТУАК професора М.І. Веселовського «Халіфська благословительна грамота 1779 року», «в якій поважний автор, – відповідно до опублікованого протоколу, – висловлюючи задоволення з приводу видання цією Комісією в прекрасному перекладі С.М. Шапшала, спростовує тлумачення перекладача і дає свої пояснення її значення» [9]. Відразу після цього повідомлення було виголошено доповідь члена ТУАК Л.П. Колі «Хаджі Грей-хан і його політика (за генуезькими джерелами)», «в якій з'ясовуються його відносини до відкритого нещодавно Мангупського князівства з одного боку і генуезької Кафи з другого, а також ставлення Туреччини до Кафи» [10].

І. Муфтії-заде брав участь і в обранні керівництва та дійсних членів ТУАК. Так, наприклад, після залишення А.Х. Стевеном посади голови, на цю посаду було обрано Таврійського губернського предводителя дворянства В.В. Оліва [11]. Або, скажімо, у засіданні від 28 листопада 1898 р. він брав участь в обранні нового хранителя музею ТУАК. Це відбулося з нагоди від'їзду із Сімферополя багатолітнього хранителя А.О. Кашпара, а на його місце було обрано А.В. Іванова [12].

І. Муфтії-заде неодмінно був присутній на урочистих засіданнях ТУАК, присвячених великим національним і державним святкам. У цьому відбилася його патріотична позиція, його реальне ставлення, як до держави, так і до всієї російської культури взагалі.

Як і на будь-якому іншому засіданні ТУАК, були виголошені наукові доповіді з нагоди урочистостей. Так, І. Муфтії-заде й іншим учасникам урочистого засідання вдалося прослухати про цікаву науково-популярну роботу П.В. Маслова «Обрання на царювання Михайла Федоровича Романова», і науково-краєзнавче дослідження А.А. Сергеева «Посольство Амвросія Лодженського і Петра Данилова у Криму в 1613 році». Крім того, члени ТУАК підготували для огляду «історичну виставку, влаштовану Комісією до дня ювілею» [13].

Так, полковник І. Муфтії-заде вважав за необхідне відвідати урочисте засідання ТУАК від 26 серпня 1912 р., присвячене 100-річчю Вітчизняної війни. На ньому зібралося губернське керівництво, офіцерський корпус, представники духівництва різних конфесій, місцева інтелігенція і, звичайно ж, багато членів ТУАК. На

урочистому засіданні були виголошені промова губернатора і доповідь Арс. І. Маркевича про участь Криму в цій війні. Разом з тим це була демонстрація вірнопідданих почуттів [14].

Трохи раніше, не міг пропустити І. Муфтій-заде й святкування 100-річчя з дня народження генія російської літератури О.С. Пушкіна. Воно проходило під головуванням неодмінного попечителя ТУАК таврійського губернатора П.М. Лазарева у великому залі Таврійської губернської земської Управи. Між іншим, Арс. І. Маркевич коротенько виклав обставини перебування О.С. Пушкіна в Криму, що, звичайно ж, додало вечору і місцевого патріотичного відтінку [15]. Однак «пушкінська тема», особливо у зв'язку з Кримом, цікавила І. Муфтій-заде не тільки з нагоди ювілейних урочистостей. Очевидно, він дійсно був щирим шанувальником поетичного таланту О.С. Пушкіна. Про це свідчить той факт, що І. Муфтій-заде відвідав засідання ТУАК від 25 листопада 1900 р., на якому Арс. І. Маркевич зробив нове цікаве повідомлення про життя і творчість великого російського поета [16]. Як відомо, воно торкалося ріки Салгир, яку оспівав геній О.С. Пушкін. Однак не тієї, котра тече через Сімферополь, а тієї, що на Південному березі Криму, поблизу Гурзуфа. Дані протоколу не дають підстав сумніватися в тому, що І. Муфтій-заде спеціально його відвідав з якоїсь іншої причини.

Аналіз протоколів засідань Таврійської ученої архівної комісії може надати інформацію про коло спілкування І. Муфтій-заде. Це дасть змогу з'ясувати, які краєзнавці могли надати безпосередню допомогу дослідникові у справі складання його славетної праці «Очерк военной службы крымских татар с 1783 по 1899 г.», допомогти слушною порадою, обговорити науково-краєзнавчі новини і, відповідно, вплинути на його позицію.

Потрібно сказати, що безпосереднім поштовхом до написання і публікації «Очерка военной службы крымских татар с 1783 по 1899 г.» могли стати історичні твори, про які неодноразово чув І. Муфтій-заде. Так, на засіданні від 14 жовтня 1896 р. його увагу привернув історико-біографічний нарис професора М.А. Бережкова «Нур-Салтан, царица Крымская». Зрозуміло, що такий цікавий матеріал мав бути надрукованим. Це важливе з погляду кримськотатарської історії рішення, без сумніву, підтримав і присутній на засіданні І. Муфтій-заде [17]. Можна припустити, що цей твір став певним поштовхом для науково-краєзнавчої праці самого І. Муфтій-заде. В повному обсязі доповідь прослухав кримськотатарський краєзнавець, тому що вона була присвячена одному з найцікавіших фактів історії російсько-кримськотатарських взаємин кінця XV – початку XVI ст. Без сумніву, ця доповідь справила велике враження на І. Муфтій-заде. І якщо він уже приступив до свого науково-краєзнавчого дослідження, то можна припустити, що твір М.А. Бережкова став певним стимулятором.

І. Муфтій-заде виступив на науково-краєзнавчій ниві в популярному на рубежі XIX – XX століть жанрі «полкової історії», написавши свій знаменитий «Очерк военной службы крымских татар с 1783 по 1899 г.». Його було написано в зв'язку з 24-річчям «служіння татар у Кримському дивізіоні» і прочитано на засіданні Таврійської ученої архівної комісії від 12 травня 1899 р. [18] Головною метою цього твору було знайомство «татарської молоді зі службою пращурів і для відродження минулого в пам'яті старих». Саме тому І. Муфтій-заде вважав себе зобов'язаним «поділитися своїми знаннями і зібраними відомостями про службу кримських татар» [19].

Для складання свого «Очерку военной службы крымских татар с 1783 по 1899 г.» І. Муфтій-заде взяв справи з архіву канцелярії таврійського губернатора, архіву таврійських дворянських депутатських зборів, архіву таврійського губернського правління. Саме ці документи стали основою фактологічного матеріалу. Крім того, І. Муфтій-заде активно використовував й інші історичні джерела та літературу. Серед них потрібно зазначити зведення зі «Собрания общих узаконений», «Материалы для истории Крымской войны» Дубровіна і записки Д.Б. Мертваго, опубліковані в журналі «Русский архив» за 1876 р. І, звичайно ж, І. Муфтій-заде, як людина, що безпосередньо служила в кримськотатарських гвардійських частинах, спирався і на власні багаті спогади.

По суті, він детально розкрив основні етапи військової служби кримських татар у Російській гвардії й армії. Виявилось, що співробітництво з Російською державою почалося вже після самого приєднання Криму в 1783 р. А вже з початку березня 1784 р. почався процес створення «національного війська з нових підданих Таврійської області» у складі декількох дивізіонів [20]. Завданням цих підрозділів, – на думку І. Муфтій-заде, – став супровід представників влади і пошти, охорона лісів і соляних озер, розшук і переслідування втікачів, розвезення естафет між населеними пунктами Криму. Ці військовослужбовці супроводжували імператрицю Катерину II під час її подорожі по півострову. Дивізіони несли свою службу й у діючій армії за межами Криму. Так, з 1790 по 1792 рр. їх було відряжено до польського кордону, а пізніше «вони вступили до корпусу генерала-аншефа Кречетникова», – зазначав І. Муфтій-заде [21]. Дивізіони прослужили аж до смерті Катерини II й були остаточно розформовані в 1796 р.

З 1864 р. ескадрон було переформовано у команду лейб-гвардії кримських татар власної його величності конвою в складі лейб-гвардії Кавказького козачого ескадрону, ця команда служила до травня 1890 р. Пільгові гвардійці брали участь у російсько-турецькій війні 1877 – 1878 рр. і відзначилися при взятті Горнега, Дубняка, Ловича і Плевни. До речі, саме в цьому гвардійському підрозділі проходив свою службу І. Муфтій-заде. Тому далі він, мабуть, багато в чому спирався на власні спогади.

З введенням у 1874 р. загальної військової повинності спеціально для кримськотатарських новобранців було створено окремий ескадрон, що дислокувався під Бахчисараєм. Для нього «були змінені деякі положення і правила стройового навчання і порядку внутрішньої служби з огляду на національні особливості й характер кримських татар» [22]. Вже в 1875 р. було сформовано ще один ескадрон, а через чотири роки з «понадштатного числа новобранців утворилася піша команда, що згодом досягла штату ескадрону», перейменована пізніше на стрілецьку роту [23]. Вона проіснувала до початку 1893 р. Військовослужбовці Кримського дивізіону несли

службу і під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр., розквартирувавшись у Севастополі. Вони займали аванпости і робили роз'їзди по узбережжю Чорного моря.

Крім того, кримськотатарські новобранці несли військову службу в складі 14, 34 піхотних і 7, 8 кавалерійських полків. За всю історію служби кримських татар у російській гвардії й армії багато з них було відзначено високими орденами і медалями, деякі звільнені в запас і поранені одержували солідні пенсії, багато хто користувався різноманітними пільгами. По суті, служба в гвардії й в армії була великою школою патріотизму, де реально йшло зближення між російським і кримськотатарським народом на основі взаємоповаги і взаємодопомоги, солдатської солідарності і любові до батьківщини.

«Очерк военной службы крымских татар с 1783 по 1899 г.» І. Муфтії-заде насичений цікавою пізнавальною інформацією про особовий склад підрозділів, їхнє озброєння і рівень забезпеченості, умови й основні етапи служби, отримані нагороди і заохочення. Взагалі цей твір написаний живою мовою і читається з великим задоволенням.

Без сумніву, багато епізодів з «Очерка военной службы крымских татар с 1783 по 1899 г.» І. Муфтії-заде пережив сам і відтворив це по свіжій пам'яті, багато що йому розповіли родичі і знайомі. Вся робота дослідника має глибокий відбиток співпереживання, відповідальності за виховання молоді в монархічному і патріотичному дусі.

Про значення «Очерка военной службы крымских татар с 1783 по 1899 г.» І. Муфтії-заде для розвитку науково-краєзнавчих досліджень, принаймні, у Криму, свідчить обговорення питання щодо збереження в місцевих архівосховищах справ, що стосуються історії військових частин і підрозділів. В обговоренні нарису взяли участь таврійський губернатор граф П.М. Апраксін і члени Таврійської ученої архівної комісії. Погодившись з висловленою думкою губернатора, Голова ТУАК Арс. І. Маркевич вказав «для прикладу, на справу губернського архіву, що стосуються статуту кримськотатарських кінних полків». Крім того, він «роз'яснив, що вони мають значення, тільки як показники настрою місцевих жителів і ставлення їх до державних інтересів та потреб, і закінчив свою промову такими словами: «набагато легше і доцільніше істориків тієї чи іншої військової частини попрацювати в губернському архіві для вивчення справ, що стосуються її, ніж історикам краю працювати в окремих архівах безлічі військових частин» [24].

Пізніше І. Муфтії-заде задумав опублікувати своє дослідження як окрему брошуру, присвятивши її 25-річчю Кримського дивізіону [25]. Цікаво, що цей нарис справив на кримських татар велике враження. Зокрема, ця краєзнавча праця була перекладена кримськотатарською мовою і надрукована окремим виданням саме на початку Першої світової війни під назвою «Къырым мусульманларынынъ аскерий хызмети» [26]. Очевидно, це було пов'язано з великим виховним значенням праці І. Муфтії-заде для російських воїнів з числа кримських татар.

З позитивною рецензією на цю працю І. Муфтії-заде виступила кримськотатарська газета «Терджиман». Рецензент звернув увагу читачів на той факт, що кримські татари були організовані для служби Росії в найперші роки після приєднання Криму. «Кримські татари були представлені в армії й у багатьох колоніальних установах, а до 1840 року більшість виборних посад у Криму була зайнята мурзами». У висновку автор рецензії зазначив: «Чудовий престиж Росії, що виражався тільки в найбільшій милості і терпимості, що упокорила, а головне помирила, як би помахом чарівного жезла, неприборкану хоробру орду» [27]. Ця оцінка відображала позицію старого кримськотатарського дворянства, що стояло на монархічних вірнопідданських або, у крайньому випадку, на право-ліберальних позиціях. До них, без сумніву, можна віднести як автора нарису І. Муфтії-заде, так і редактора газети «Терджиман» І. Гаспринського.

Звичайно ж, спілкування І. Муфтії-заде з членами ТУАК не припинилося після прочитання і публікації його знаменитого твору «Очерк военной службы крымских татар с 1783 по 1899 г.».

Таким чином, необхідно зазначити, що І. Муфтії-заде стояв біля витоків авторитетної науково-краєзнавчої організації – Таврійська учена архівна комісія. З нею співпрацювали провідні вчені країни, а працювали відомі краєзнавці Криму. Відвідуючи ряд засідань ТУАК, І. Муфтії-заде, без сумніву, набув великого досвіду в науково-краєзнавчій діяльності. Багато в чому йому допомагали дійсні члени ТУАК, з якими І. Муфтії-заде зустрічався на засіданнях. Головним результатом його науково-краєзнавчої діяльності в Таврійській ученій архівній комісії, звичайно, є праця «Очерк военной службы крымских татар с 1783 по 1899 г.», в якому в стислому вигляді подано огляд основних подій, що характеризували славний військовий шлях кримських татар у складі російської гвардії й армії. І, нарешті, потрібно сказати, що робота І. Муфтії-заде в Таврійській ученій архівній комісії була плідною і науково корисною. Ця його праця детальніше буде проаналізована в наступних публікаціях.

Висновки. Науково-краєзнавча робота І. Муфтії-заде має не тільки велике пізнавальне, а й виховне значення. Його історична праця «Очерк военной службы крымских татар с 1783 по 1899 г.» дає реальну картину самовідданої військової служби кримських татар впродовж багатьох років.

Література:

1. Филимонов С.Б. Хранители исторической памяти Крыма. – Симферополь: Таврия, 1996. – С. 5.
2. Протокол открытия Таврической ученой архивной комиссии в г. Симферополе 24 января 1887 г. // ИТУАК. – 1887. – № 1. – С. 2. [С. 1 – 14.]
3. Протокол открытия Таврической ученой архивной комиссии в г. Симферополе 24 января 1887 г. // ИТУАК. – 1887. – № 1. – С. 3.

4. Филимонов С.Б. Хранители исторической памяти Крыма. – Симферополь: Таврия, 1996. – С. 6.
5. Протокол заседания Таврической ученой архивной комиссии 22 февраля 1896 года. – С. 160.
6. Протокол заседания Таврической ученой архивной комиссии 25 сентября 1899 года. – С. 116.
7. Протокол заседания Таврической ученой архивной комиссии 1 декабря 1897 года. – С. 206 – 207.
8. Протокол заседания Таврической ученой архивной комиссии 26 марта 1914 года. – С. 314.
9. Протокол заседания Таврической ученой архивной комиссии 19 января 1913 года. – С. 248.
10. Протокол заседания Таврической ученой архивной комиссии 19 января 1913 года. – С. 249.
11. Протокол заседания Таврической ученой архивной комиссии 22 февраля 1896 года. – С. 159.
12. Протокол заседания Таврической ученой архивной комиссии 28 ноября 1898 года. – С. 111 – 112.
13. Протокол Торжественного публичного заседания Таврической ученой архивной комиссии 21 февраля 1913 года. – С. 271.
14. Протокол заседания Таврической ученой архивной комиссии 26 августа 1912 года. – С. 261 – 264.
15. Протокол заседания Таврической ученой архивной комиссии 25 мая 1899 года. – С. 107.
16. Протокол заседания Таврической ученой архивной комиссии 25 ноября 1900 года. – С. 95.
17. Протокол заседания Таврической ученой архивной комиссии 9 декабря 1896 года. – С. 174.
18. Заседание 12-го мая 1899 года // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1899. – № 30. – С. 115.
19. Очерк военной службы крымских татар с 1783 по 1899 г. Из «Известий Таврической ученой архивной комиссии». 1899. № 30 // Москва – Крым: Историко-публицистический альманах. – М.: Фонд Москва–Крым – Москвоведение, 2000. – Вып. 1. – С. 231.
20. Очерк военной службы крымских татар с 1783 по 1899 г. Из «Известий Таврической ученой архивной комиссии». 1899. № 30 // Москва – Крым: Историко-публицистический альманах. – М.: Фонд Москва–Крым – Москвоведение, 2000. – Вып. 1. – С. 232.
21. Там же.
22. Очерк военной службы крымских татар с 1783 по 1899 г. Из «Известий Таврической ученой архивной комиссии». 1899. № 30 // Москва – Крым: Историко-публицистический альманах. – М.: Фонд Москва–Крым – Москвоведение, 2000. – Вып. 1. – С. 240.
23. Очерк военной службы крымских татар с 1783 по 1899 г. Из «Известий Таврической ученой архивной комиссии». 1899. № 30 // Москва – Крым: Историко-публицистический альманах. – М.: Фонд Москва–Крым – Москвоведение, 2000. – Вып. 1. – С. 243.
24. Заседание 19 января 1913 г. // Известия ТУАК. – 1913. – № 50. – С. 247.
25. 25-летие Крымского дивизиона // Терджиман. – 1317, 11 реджеб.
26. Керимов И.А. «Живая» история Гаспринского. По материалам газеты «Терджиман» 1883 – 1914 гг. – Симферополь: Тарпан, 1999. – С. 91.
27. Служба крымцев России // Терджиман. – 1317, 4 шабана.